

csének, nagy szívósságnak és nagy intelligenciának kellett együtt hatnia, hogy egy „szegény gyerek” olyan történelmi-filozófiai-lélektani műveltséghez, olyan széles körű nyelvtudáshoz (amelyhez szervesen tartozik az ógörög és a latin nyelvek birtokbavétele is) juthasson, amellyel a háború végeztével, az akkor már túl harmincadik évén Czimer megindulhatott a hazai értelmiségi életben. De itt már megint személyes tanúként kell emlitenem, hogy nem sokkal a háború befejezése után Boldizsár Iván kiváló hetilapjának – az *Új Magyarország*nak – ő is, én is belső munkatársai voltunk. Ott és akkor ismertem meg. Azt hittem, ő is a pedagógiai továbbvezető út felé tör, mint én. Ő azonban egyszerűen dramaturg, azaz a színházak fő drámaszakértője lett. Bár nem is az akart lenni. Most, amikor már négy évtizednyi dramaturgműlt húzódik mögöttem, bevallja, hogy „közjáték”-nak gondolta ezt a foglalkozást. Negyven éven át úgy tekintett arra a foglalkozásra, amelynek leghivatottabb szakembere lett, hogy ez ideiglenes tevékenység. Hol ő akart kilépni a végzet adta útról, hol őt akarták eltávolítani különböző okokból... de mindig kiderült, hogy nincs jobb nála. És így hosszú ideig az ifjúsági színjátszás fő szakembere, majd fővárosi és vidéki színházakban az egész színházi élet leghitelesebb szakértője, tanácsadója lett. Olykor még minisztériumi íróasztal mellett is, ahol egyáltalán nem szeretett ülni, és ahol mindig idegen maradt. De az élet dialektikája úgy hozta, hogy a végzetlen gyakorlat a legavatottabb tanácsadóvá tette, és a színházi élet már meg is szokta, hogy tőle várja el a tanácsokat.

Ilyen óriási gyakorlattal, hozzáértéssel, műveltséggel és írni tudással mondja el most annak a kalandos évtizednek hazai színházi életét. Az sem érdektelen, hogy ilyen biztonságos stílusérzékkel sohase akart író lenni. Nem művészi ihlet, hanem történetírói feladattudat készítette erre a könyvre, mint ahogy régebben kultúrpolitikai szükséglet indította érdekes esszéi megfogalmazására.

Ez a könyv tehát lényegében történelmi szakkönyv színházaink és színházpolitikánk egy viharos évtizedének jellemzésére. A hivatal és a színházi gyakorlat súrlódásai, a bürokrácia és a művészet konfliktusai jelentik a tíz év cselekményűjtjét. Lelkes, de hozzá nem

értő színigazgatók, nagyon is hozzáértő, de kiszámíthatatlan indulatú rendezők, alázatosan művészi, de önérdékből alkalmazkodni akaró színművészek és színművésznők ingadozásai teszik felettébb cselekményessé a hiteles beszámolót. Elég talán arra utalni, hogy az alkotóerőt és a fondorlatos intrikát egyesítő Major Tamás és a művészi megszállottságot az idegzavarodottságig csúszó túlzásokkal vegyítő Apáti Imre (két igazán nagy művész, s ha más- és másképpen is, de ponyvaregénybe illő jellem) konfliktusai hogyan színezik az egész évtizedet, s máris érzékeltethető a könyv már-már szépirodalmi érdekessége. De talán ennél is érdekesebb és dokumentumszerűbb a hivatalok – főleg a Minisztérium és a Dramaturgiai Tanács – illetékeseinek viselkedéshullámlása. A fő vezetők – Darvas, a miniszter és Kende István, a DéTé (Dramaturgiai Tanács) alakjai, az íróasztaloknál ülők hozzá nem értése, a művészi és a politikai szempontok összeférhetetlensége és a mindezt látó szakértő tárgyilagos ábrázolni akarása olyan érdekes olvasmánnyá teszi Czimer könyvét, amely nemcsak a szakmai érdeklődő, de a kalandos olvasmányokat kedvelő és a történelmet alaposabban ismerni kívánó számára is az olvasni érdemes olvasmányok közé sorolja a KÖZJÁTÉK-ot.

Hegedüs Géza

FEHÉR FERENC: A MEGFAGYOTT FORRADALOM (ÉRTEKEZÉS A JAKOBINIZMUSRÓL)

*Fordította Vajda Júlia
Cserépfalvi-Magueló, 1992. KomTEXTus
könyvek. 246 oldal, 398 Ft*

Fehér Ferenc könyve több mint egy évtizede született: akkor a francia történetírás számára lázba hozó újítás volt még Furet ironikus támadása a „*leninista vulgáta*”, az ott is félhivatalosságba menő terrorimádó történetfel-

fogás ellen. Az angolszász típusú „social interpretation”-re meg többnyire süket volt a francia történetstábor: legjobb esetben is Edmund Burke konzervatív és angol elfogultságának újraélesztését látták benne. Ezért akkor Fehér Ferenc publikált tanulmányai nagy – és persze a fent jelzett jobb- és főleg baloldali elfogultságoktól nem mentes – visszhangot váltottak ki. Sajnos a hazai közönséghez nem juthatott el idejében ez a jakobinizmus-interpretáció, mely egy-kétféle vitatható túlimterpretációja ellenére is – vagy talán éppen azok következtében? – igen üdvösen járulhatott volna hozzá, hogy felébressze dogmatikus álmukból a forradalmi terror „*féktelen glorifikálói*” (Bibó), akik egy lapidáris jakobinizmus-bolsevizmus analogizálás alapján védtek még a francia forradalom 200. évfordulójának megemlékezésein is ama forradalmi vívmányokat, melyeket ők az időegység alatt levágott fejek mennyiségével mértek. (De ezek Marat imádóiból azóta De Maistre adorációjába mentek át, úgyhogy az ő megvilágításuk-megtérésük már nem lehet e monográfia hatástörténeti érdeme.) Fehér megállapításait az elmúlt tíz év történelme sem igazolni, sem konfirmálni nem tudta, de kétségkívül – legalábbis Európa ezen részén – némileg más akusztikájú térbe helyezte; a forradalmi terror után a restauráció réműlete az igazán visszhangos téma. A monográfia gondolatilag szervesen kapcsolódó, de a kifejtésben szerkezetileg különálló – és önállóan is megálló – fejezetekre bomlik, ezért talán egyszerűbb és követhetőbb, ha a kritikus vélemény kifejtése követi Fehér Ferenc ezen építkezési módját. A TÖRTÉNETÍRÁS DILEMMÁJA az angol és francia „revizionista” történetírók szellemi erőterében kívánja elhelyezni Fehér önnön értelmezését. E történetírói hagyomány közös „transzcendentális főkérdése”, hogy 1789 miért *nem* az 1688-as angol dramaturgiát követte a régi rend materiális és morális válságának megoldására. Hagyományos magyarázat „*a szokásos szentháromság, nemzet, liberális-kapitalista tulajdon és képviselői rendszer*” mellé a szabadelvű szempontból eretnek eszme, a társadalmi egyenlőség felvétele, és Tocqueville-től kezdve innen illik számítani a liberalizmus és a demokrácia eszméinek divergenciáját. A *nem liberális* demokrácia (*nem a laissez-faire* ökonómiai, nem a

gondolatszabadság szellemi és nem a magánérdekek képviseletén álló parlamentáris politika alapján nyugvó demokráciaideál) szellemi őse Rousseau. A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS elemzése az egész disszertáció kulcsfogalmaként szereplő *volonté générale* vs. *volonté de tous* fogalomelemzése – talán kissé rövidre zárt-nak tűnhet – még akkor is, ha tudom, hogy e műnek nem témája Rousseau politikai filozófiájának árnyaltabb bemutatása. François Furet és Augustin Cochin megközelítési módjánál közelebb érzi magához Fehér Ferenc „*az olyan teoretikus outsiders, mint Jacob Talmon és Hannah Arendt*” téziseit, még hozzá – legalábbis számomra – az egész monográfia legmeggyőzőbb mondandójának vonatkozásában: a jakobinizmus nem valamely hősi magaslata és/vagy politikai mélypontja a nagy forradalmi folyamatnak, hanem „*az egész folyamattól való radikális eltávolodás*”. Az egész francia forradalom vonatkozásában kétséges a modernizációs (mindenekelőtt az industrializáció) program egyértelmű igénye – az egy Condorcet tragikus sorsú kivételével a Rousseau–Robespierre-féle ideológiai „fővonal” programatikusan modernizációellenes. Fehér könyve egyik kulcsmondatának érzem a párizsi sans-culotte-ok paternalista mentalitását illusztráló közlést, vagyis azt, hogy az éhínség és a drágaság szorításában sohasem a méltányos magasabb bérekért küzdöttek, hanem „*az államilag szavatolt alacsony élelmiszerárakért*”. Talán innen érthető meg, hogy miért AZ ASSIGNAT TÖRTÉNETE lett az egész monográfia – amennyire félbalkáni bezártságomból meg tudtam ítélni – egyik legnagyobb visszhangot kiváltó fejezete. A témát megközelíthetjük a „*mindenható állam, az adminisztratív despotizmus*” klasszikus toqueville-i témaváltozataként, és ha tetszik, „tört. mat.-os” terminológiával is. De termékeny lehet a Hayek–Popper-iskola tervezéskritikai megközelítési módja is, a francia forradalmárok ama kollektív *imaginaire*-je vonatkozásában, „*mely arra ösztökélte résztvevőit, hogy létrehozzák a feljegyzett történelem első tudatos tervezett társadalmát*”. És ezen terv nem a gazdasági expanzió, „*a növekedés és felhalmozás*” kultusza, hanem eme polgári programokkal szembeni nyílt ellenségesség alapján nyugodott. A terror ebben a felfogásban nem az első terrortörvényekkel kezdődött, hanem „*az*

első elkobzási aktustól kezdve a francia forradalom kormányai csak forradalmi legitimációra tarthattak számot, még a legszűkebb financiaális vonatkozásban is". A jakobinizmus mint antikapitalista forradalom (ha úgy tetszik mint gazdasági ellenforradalom) bemutatása Fehér könyvének legmeggyőzőbb és legátgondoltabb része. „A maximalizálás funkciója az volt, hogy a forradalom testén belül antikapitalista forradalom gazdasági modelljeként szolgáljon...” És ez nem merült ki a pusztá fogyasztásrestríkción politikában, a rousseau-i luxuskritika napipolitikai alkalmazásában! „A központi hatalom uralma alá került a termelés és fogyasztás összes szférája, minden ár- és bérmozgás.” (Egyetlen hiányérzetemnek adnék hangot: e hipercentralizációs folyamat kiváló narratíváját, Thiers forradalomtörténetét meg kellett volna itt említeni, mert ő negyven évvel Tocqueville előtt felfedte az *économie dirigée* és a jakobinus diktatúra lényegi kapcsolatát.

A polgári szabadságjogokkal szembeni első nyílt „terrorista”-támadás az 1793-as alkotmány vitájában történt, a tulajdonjog állampolitikai korlátozását követelő robespierré-i alkotmánytervezetben: innen keltezi Fehér a jakobinizmus „protoszocialista” színezetét is. A „gazdasági alapok” ezen elmélyült bemutatása után következik a dramaturgiai csúcspont, a MI A „JAKOBINIZMUS”? című fejezet. Az elemzés alapja – legalábbis kiindulópontja – a Cochín-féle „*les sociétés de pensée*”, illetve a Brinton leirta szabadkőműves-szerű titkos társaságok nagy hatású „pressure group”-okká válása a forradalom radikalizálódási folyamatában – a jakobinus „anyatársaság” szigorú politikai és ideológiai ellenőrzése közepette. E „*société-mère*” megértése a legtöbb eszmetörténész számára kemény diónak bizonyul, mindenekelött azért, mert megpróbálták a modern politikai pártok analógiájára értelmezni. Fehér Ferenc fontos különbségre hívja fel a figyelmet: „ha a jakobinizmusnak volt valódi megkülönböztető jellege, akkor az pontosan az volt, hogy nem szolgáltatott modellt a későbbi liberális parlamenti pártok és választási gépezetük számára”, célja éppen a tisztán artikulálódó társadalmi érdekek megjelenésének, a különérdekek képviselőinek elvetése, ezek elfojtása volt. Filozófiai alapja Rousseau lázadása a „standard” felvilágosodás rideg racionalizmusa és „értelmes ér-

dek”-konceptiója ellen, politikai konklúziója az angolszász típusú képviselői rendszer eszméjének elvetése, melyet csaknem szó szerint azonos fordulatokkal fedezhetünk fel A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS KÉPVISELŐKRŐL szóló fejezetében és Robespierre Fehér által is idézett Anglia-ellenes filippikájában: „A kormányzás gyalázatos módja ez, ahol a köz erénye pusztán botrányos színelőadás, amelyben a szabadság árnya megszünteti magát a szabadságot, a jog felszenteli a despotizmust, nyíltan kereskednek az emberek jogaival...” Az áruba nem bocsátható szabadság a lehető legradikálisabb módon elszakítandó az „empirikus emberek”, a tényleges többség magánérdekétől és partikuláris szabadságvágyától: egyrészt „az erény örökké kisebbségben van a földön”, másrészt csak ezen erénynek vannak többségi jogosítványai, még hozzá olyanok, melyek minőségileg mások – magasabb rendűek –, mint a „mindenki akarátában” megtestesülő nem numenális szabadságéi: az erény az a szabadság, melyre kényszeríteni kell az embereket.

A *volonté générale* legnagyobb veszedelmének nem azt tartom, hogy erkölcsi elemet akart bevinni a politikába – még ha ezt az önzéselmélet (ál)naiv kritikájával tette is –, hanem azt, hogy végső logikájában a legalitás és a moralitás különbségének megszüntetését célozza: ahol a pozitív törvényeknek való engedelmesség az erény, ott épp az számoltatik fel, ami Antigóné óta az európai erkölcs leglényege, a moralitás belső parancsolatainak szembehelyezhetősége a pozitív törvényekkel. Ennyiben ez a rousseau-i-robespierré-i közakarát-konceptió totálisabb diktatúrát involvál, mint a jakobinus diktatúrát csupán antikizáló póza – és az individuális szabadságjogok iránti érzéketlensége – miatt kárhoztató Benjamin Constant és Tocqueville sejtették: alapcélja magának a szabad individualitás kialakulásának megakadályozása, egy nem európai típusú kollektivistá társadalomideál realizálása, mely nem engedi meg „a gondolkodás nehézkes segítségét” társadalompolitikai és erkölcsi döntéseink meghozatalakor (lásd Robespierre floréali beszédét). Ahogy „az európai társadalomfejlődés értelmét” (Bibó István szavaival) jelentő jogi formák felszámolása sem „a körülmények hatalma” (Saint-Just) következtében hozott kényszerintézkedés, hanem a forradalmi igazság-

szolgáltatás leglényege: „*a terror maga a gyors, gondviselészerű igazságszolgáltatás*”, jogi formákkal való korlátozása magának az isteni igazságnak a megbéklyózását jelentené, azaz a jogbiztonság vágya eo ipso erényellenes, sőt – mivel „*a terror az erény emanációja*” – egyenesen ellenforradalmi követelés.

A „*hivatásos forradalmár*” portréjának felvázolásakor hiányolom Bibó István idézett művének megemléstét: ha könyve megírásakor még nem olvashatta is a szerző, a mostani magyar nyelvű változatban minden bizonynyal megérdemelt volna legalábbis egy láb-jegyzetnyi tiszteletkört, annál is inkább, mivel Bibó a hivatásos forradalmár mellett a hivatásos reakciós – igencsak hasonló – történelmi típusáról sem feledkezik meg, ami – sajnos – nincs minden aktualitás nélkül.

Intézményszerűsülhet-e az intézményellenes öngerjesztő forradalmi radikalizmus? Ezt a paradoxont elemzi a monográfia 4. fejezete (LA DÉMOCRATIE DIRIGÉE – AVAGY A JAKOBINUS DIKTATÚRA STRUKTÚRÁJA ÉS FUNKCIÓJA). A képviselői demokrácia rousseau-i–robespierre-i bírálata az antikizáló közvetlen demokrácia eszményét invokálta, kiváltképp annak „egoizmusellenes”, azaz az egyének vállalkozásbéli és életformabéli szabadságát elvető erkölcsi pátozát. A másság mint az ellenség szinonimája nemcsak A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS Rousseau-jánál jelenik meg: kísért a korai ÉRTEKEZÉSEK radikális kultúrkritikájában is, és a késői alkotmánytervezetek nacionalista utópiájában tetőzik. Ezért nem nevezném Talmon után szabadon „*jakobinus rögtönzésnek*” azt a politikát, mely „*a politikai ellenzékét árulónak bélyegzi és megsemmisíti*”: ha úgy tetszik, ez *nagyon is elvi* politika ezen az eszmei alapon. Rousseau azt írta, hogy ha én kisebbségbe kerülök a véleményemmel, akkor ez csak azt jelentheti, hogy „*amit az általános akaratnak hittem, az csak a saját partikuláris akaratom volt*”, tehát morális és politikai kötelességem annak feladása és magam alávetése a tévedhetetlen közakaratnak – hát miképp lehetne toleránsabb az egy és oszthatatlan közakarat törvényhozói letéteményese más másságával, az ellenséges ellenzékkel, az angol liberalizmus önző szabadságát utánozni vágyókkal szemben?

Érdekesebb a Robespierre-féle erényfanatizmus találkozása a radikális terrorimádó

szekciópolitikusokkal. A népi társaságok a terror fokozását követelték gazdasági bajaik orvoslásaként, és a jakobinusoktól megkapták „*a terror napirendre tűzését*”, ám e gyógyszer nemcsak a „burzsoá” liberális, hanem a plebejus közvetlen demokrácia számára is halálos méregnek bizonyult. „*A helyi csoportok a demokrácia védőbástyái voltak, de nem voltak kis köztársaságok. Belső életük gyakran ijesztő színtere volt a kisszerű zsarnokságnak, amely minden emberi jogot megtagadott a másként gondolkodóktól*” – írja Fehér Ferenc. Amikor Robespierre-ék „*nagyszabású zsarnoksága*” felfalta a terror édesgyermekait jelentő népi szekciókat, véget ért a központosított terrorapparátus és a közvetlen demokrácia félèves flörtje, sőt a forradalmi kormányzat ráadásul még nagy-lelkűnek, majdnem liberálisnak is mutatkozhatott a visszamenőleges hatályú kollektív büntetést szorgalmazó szekciópolitikusokkal szemben (lásd a húszezrek lajstroma ügyét). Elgondolkoztató Fehér törekvése, hogy a francia forradalom „veszettjeinek” programnélküliségét – illetve egyetlen programponthoz való kötődésüket, jelesül a terror minden határon túl való fokozásának igényét – azzal magyarázza, hogy a munkahely és a lakóhely szétvált, és a területi „közvetlen demokrácia” csak a szomszédok feljelentése szintjén valósulhatott meg. „*A bizottságok ellenőrzik a kenyér mennyiségét minden házban, és megállapítják, nem haladja-e meg a kétnapi szükségletet: az e fölötti mennyiséget el fogják kobozni*” – idézi Fehér a szekciodemokraták hétköznapi terrorizmusának példajaként. De ezeket a terroristákat legalább egy nagyon komoly motívum: a szó szoros értelmében vett éhínség mozgatta, s nem elvont erkölcsi elvek táplálta vérszomj. A szekciók szétverése a központosító jakobinus diktatúra által van olyan megrázó drámája a francia forradalom történetének, mint Danton pere és halála.

Republikánus neveltetésű polgároknak – s magam is ide sorolom – nemigen illik észrevenni, hogy a Nagy Terror ideológiája nem a girondisták és/vagy a dantonisták elleni politikai perekkel kezdődött, hanem a király perével. Joggal mutatja be ezt Fehér Ferenc A FORRADALMI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS paradigmájaként. Amikor volt valami tárgyi bizonyíték a bűnösség alátámasztására, a forradalmárok akkor is „*a nemzeti gondviselés nagy-*

szabású bosszújának” eszközeként fújták fel magukat (az idézet Robespierre-től való) és a formális-jogi eljárás mód törvényszerűsége tekintetében az igazságszolgáltatás forradalmisága fokmérőjének. „*És amnesztiát adni akkor, amikor gyengék vagyunk, de megszegni a szavunkat akkor, amikor győztünk, annak érdekében, hogy kicsikarjuk a visszamenőleges büntetést a filozófiai büntetekért, kollektív gyűváság és a legrosszabb fajta despotizmus, nem pedig a szabad köztársaság megalapozása*” – írja Fehér Ferenc.

A forradalmi igazságszolgáltatás – egészen a prairiali terrortörvényig – a megsemmisítendő ellenség „*törvényen kívül helyezésének*” logikáján alapult, a jogi formák diadalmas felszámolásának útján: a tárgyi bizonyítékok, a tanúvallomások és a védelem mindvégig szállka volt „*a nemzeti gondviselés eszközeként*” felfogott igazságszolgáltatás híveinek szemében. A védelem eltörlése, mivel „*a hazaárulók védelme maga is hazaárulás*” logikus konzekvenciája és nem valamely kisiklása a király perével kezdődő retroaktív igazságszolgáltatási paródiáknak. Ezek végjátéka a „legforradalmibb” bírósági eljárás, a szeptemberi mérsárlások „*hatékonyságával*” vetekedő thermidor 10-i ítélet Robespierre, Saint-Just és Couthon ellen, mely kimerült a törvényen kívül helyezett vádlottak pusztá személyazonosságának megállapításában.

Am a „nemzeti egység”, a homogén népiérdek gyilkos illúziója „*Thermidor forradalmával*” sem szűnt meg (6. THERMIDORI FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM: A PROTOTALITÁRIUS POLITIKAI TÁRSADALOM EMBERI MÉRLEGE): a jakobinusok üldözése szintiszta jakobinus módszerekkel történt – kollektív bűnösség, *en masse* felelősségre vonás, azzal a különbséggel, hogy az utcára vitt népitéleteket nem az éhező sans-culotte-ok, hanem a szin pompás ruhákban feszítő *jeunesse dorée*, az aranyifjúság képviselte. (Fehér szerint „*a csőcselék e szervezett akciója prototípusának enyhén szólva illusztris utódává a huszadik századi rohamosztagok váltak*”). Thermidor nemcsak a terroristák ellen alkalmazott terrortörvényekkel járult hozzá a terrorista mitológia túléléséhez: „*Az a tény, hogy a terror megdöntése egyenlővé vált a burzsoá egoizmus korlátlan kavalkárájával, nagymértékben elősegítette annak a történelmi mítoszhoz a fennmaradását, hogy a terrorra szükség van a nép jóléte biztosítása érdeké-*

ben.” Ez a mitológia volt a melegágya a XIX. századi jakobino-szocializmusnak, s ezen eszmetörténeti filációval foglalkozik a könyv zárófejezete (7. PROTO-SZOCIALISTA VOLT-E A JAKOBINIZMUS?). E kérdésben volna vitám a szerzővel, de meggyőződésem, hogy a véleménykülönbségek meglelte még „*az ész olyan nyilvános használata esetén*” (Kant) is, mint egy recenzió megírása, végső soron világnézeti-konfeszionális kérdés, tehát magánügy.

Ludassy Mária

KRITIKAPÁLYÁZAT

NEMZETTUDAT – MÓDSZER ÁLTAL HOMÁLYOSAN

Csepeli György: *Nemzet által homályosan*
Századvég, 1992. 288 oldal, 320 Ft

1

Csepeli György – professzor az ELTE Szociológiai Intézetében, a tudományok nagydoktora. Mint oktató és kutató a hetvenes évek reformértelmiségéhez tartozik. Érdeklődése a társadalomlélektan és a szociológia határterületén mozog. A szociális csoportok és nagycsoportok tudatát elemzi, elsősorban gyakorlati indítatásból, tapasztalati felmérések alapján. Tudatjelentéseket készít. Vizsgálatának alanyai az iskolások, a fiatal felnőttek és az értelmiségiek, mikor melyik.

E három csoportot 1975-től nyolc felmérésben szondázta meg a nemzeti tudat összefüggésében. Erről első könyve 1985-ben jelent meg. A NEMZETI TUDAT ÉS ÉRZÉSVILÁG MAGYARORSZÁGON A 70-ES ÉVEKBEN (Műzsák) után egy tanulmánykötete következett. A CSOPORTTUDAT – NEMZETTUDAT (Magvető, 1987) e témából tucatnyi folyóirat-publikációt közölt újra. Az értekezések 1974 és 1985 között születtek, s pontosan felerészben kutatási beszámolók.

Az elemzés alkotástörténetében ezután